

UN ESTUDO DA PAISAXE LINGÜÍSTICA EN SANTIAGO DE COMPOSTELA¹

MATTHEW WELLINGS
Universidade de Vigo
mpwellings@uvigo.es

RESUMO

O estudo da Paisaxe Lingüística (PL) aplícase por primeira vez en Santiago de Compostela por medio da cuantificación e análise da presenza de diferentes linguas (nomeadamente galego e español, mais tamén outras) nos textos escritos do espazo público. O estudo da PL resulta especialmente relevante en Galicia ao tratarse dunha comunidade cun bilingüismo historicamente diglósico. Obsérvanse interesantes tendencias nas linguas empregadas dependendo da zona da cidade e autoría do sinal. Cuantifícase un maior uso do galego nos textos de autoría ‘institucional’, onde predomina o galego, aínda que non se usa exclusivamente esta lingua, fronte aos textos privados, nos que existe máis variedade e un notable predominio do español. Constatáronse, ademais, diferenzas significativas entre as zonas “nova” e “vella” da cidade, con máis diversidade na segunda fronte ao predominio moi marcado do español na zona

---

1 Esta investigación xorde do Máster Interuniversitario en Lingüística Galega e quixera agradecer a Xosé Luís Regueira Fernández que me suxerise este tema, así como os seus atinados consellos e consideracións como titor para o traballo fin de máster. Tamén quixera expresarlle o meu agradecemento a Benigno Fernández Salgado, quen nos impartiu a materia “Contacto Lingüístico en Galicia” do máster e quen tamén me animou a levar adiante este traballo.

nova. Se a PL é un espazo de loita importante para unha lingua minorizada como o galego, concluímos que neste eido aínda hai moito camiño que percorrer para poder acadar a súa normalización plena. O baixo emprego do galego na PL é indicativo dunha falta de prestixio e o seu uso neste ámbito non reflicte os usos e actitudes lingüísticas mostradas pola cidadanía noutros dominios.

PALABRAS CHAVE:

Paisaxe Lingüística, usos lingüísticos, planificación lingüística, multilingüismo, sociolingüística.

ABSTRACT

The study of the Linguistic Landscape (LL) is applied for the first time in Santiago de Compostela, measuring and analyzing the presence of different languages (particularly Galician and Spanish, but also others) in written texts in the public space. The study of the LL is particularly relevant in Galicia, a traditionally diglossic community. Interesting trends are observed with regard to the languages used and area of the city and authorship. Galician is found more frequently in 'institutional' texts (where Galician predominates, although Spanish is also used) than in private texts (which are more varied but dominated by the presence of Spanish). Significant differences were found between the new and old parts of the city, with the latter being more diverse and the former more heavily dominated by Spanish. If the LL is an important battleground for minority languages such as Galician, we conclude that there is still much to do to achieve full normalization in this case. The low levels of use of Galician are indicative of its lack of prestige, and use in this domain does not reflect the uses and attitudes of the inhabitants of Santiago de Compostela in other areas.

KEYWORDS

Linguistic Landscape, linguistic usage, linguistic planning, multilingualism, sociolinguistics.

1. *Introdución*

Rara vez existe, se é que algunha vez chega a existir, unha situación que se poida denominar bilingüismo “equilibrado”, tanto nos individuos coma nas comunidades. Como sinala Moreno Fernández (2005: 213): “En las comunidades bilingües, suele producirse un reparto de los usos y funciones sociales de las lenguas”. Nos últimos 15 anos o estudo da Paisaxe Lingüística (PL) constituíuse como unha perspectiva interesante e innovadora desde a cal achegármonos á análise dunha das manifestacións máis importantes deste reparto desigual: os usos lingüísticos escritos no espazo público. Deste xeito, como sinala Gorter (2006), o estudo da PL representa un enfoque moi útil para analizar o fenómeno, por outra banda tan común no mundo, do multilingüismo social.

En Galicia, os primeiros estudos da PL publicáronse nos últimos dous anos, e até o momento non contabamos con ningún estudo que achegase datos cuantificados sobre o estado da PL da capital, Santiago de Compostela. Este traballo ten o propósito de encher esta lagoa.

A existencia dunha PL, é dicir, dun uso social da escritura, é tan vella como a propia escritura e xa en Babilonia, Persia ou o antigo Exipto se vincularon os escritos públicos coa expresión da autoridade (Coulmas, 2009: 13). Préstase o estudo da PL, xa que logo, a interpretacións en clave simbólica, pois en pezas como a pedra de Roseta obsérvase que se establecen xerarquías lingüísticas que reproducen as sociais. Tamén se observa desde os seus comezos o potencial da PL para o desafío desta autoridade, para a expresión de contraculturas e de mensaxes políticas contrarias á orde establecida (Coulmas 2009: 20). Deste xeito, eses textos fálannos de xeito emblemático das sociedades que as orixinaron e a PL representa un primeiro paso na creación dunha esfera pública, no sentido de Habermas (1989).

Alén diso, os pioneiros do estudo deste fenómeno, Landry e Bourhis (1997: 45), asociaron, desde o principio, a PL coa vitalidade etnolingüística. Estaríamos, polo tanto, ante un campo de estudo con implicacións importantes para os profesionais da normalización e planificación lingüísticas. Máis recentemente, Coupland (2012: 2)

considerou que a PL “is a planned projection of social values and hierarchies, including ideological values attaching to language varieties and language situations” que permite obter valiosa información sobre a situación sociolingüística da comunidade.

O estudo da PL revélase como de especial interese nun contexto como o galego, tradicionalmente considerado diglósico, onde o español sería a lingua alta (seguindo a terminoloxía de Ferguson, 1959) e o galego a lingua baixa (Rodríguez 1976, Rojo 1981, entre outros). Aínda que nas últimas décadas se avanzou moito na eliminación dalgúns dos indicadores da diglosia identificados por Ferguson (presenza do galego no ensino, dotación de institucións centradas no galego, dun estándar culto e de léxico en eidos como o deporte ou as tecnoloxías), seguen perdurando prexuízos sobre a “utilidade” das dúas linguas e perpetúase o seu desigual prestixio (Iglesias, 2002). A lingua galega segue a perder falantes e entre 1992 e 2004 o seu uso como lingua habitual caeu do 53% ao 38,4% nos individuos de 15 a 54 anos (MSG 1992, 2004). Como explica Crystal (2000: 86), a morte dunha lingua normalmente pódese entender mellor coma un suicidio, xa que, agás en casos moi pouco frecuentes de catástrofe, significa que os falantes dunha lingua a abandonaron en favor doutra considerada máis útil, prestixiosa ou vantaxosa, Neste contexto cobra aínda máis importancia o estudo da PL galega, e máis tendo en conta que Landry e Bourhis tamén demostraron relacións interesantes entre a PL experimentada, e os resultantes comportamentos lingüísticos (Landry e Bourhis, 1997: 45).

Outro fenómeno que cumprirá termos en conta, e que contribúe á variación na PL é a globalización, que nas últimas décadas, intuímos, puido facer que se incrementase a presenza de linguas distintas do galego e o español na PL galega. Alén dos movementos migratorios, en que os falantes levan as súas linguas a territorios novos, tamén se empregan linguas de prestixio como o inglés, o francés ou o alemán na publicidade. Santiago de Compostela representa un caso especialmente interesante desde o punto de vista das linguas estranxeiras ao tratarse dun destino turístico que recibe en visitantes ao ano máis ca 5 veces a súa propia poboación, dos cales case a metade son estranxeiros.

O primeiro obxectivo deste traballo será, polo tanto, chegar por primeira vez datos cuantificados sobre o reparto dos usos lingüísticos escritos no espazo público de Santiago de Compostela, tanto para o galego e o español como para a presenza das linguas estranxeiras. Para facelo, repasaremos, en primeiro lugar, os antecedentes máis relevantes deste estudo. Despois, pasaremos a contextualizar o estudo da capital galega con algúns datos sociais e sociolingüísticos que serán necesarios para unha interpretación máis frutífera dos resultados. No apartado 5 analizaremos os datos obtidos para ver a que conclusións nos permiten chegar. A análise tomará en conta posibles diferenzas por barrios e a distribución dos diferentes idiomas entre os sinais “desde arriba” (colocados pola Administración pública) e “desde abaixo” (colocados por empresas e cidadáns). Dentro destas últimas categorías tamén se analizarán as tendencias segundo o sector de comercio ou tipo de institución. No caso dos textos con presenza de máis dunha lingua, analizarase a disposición da información e a prominencia dunha lingua sobre a(s) outra(s) e interpretaranse estas xerarquías visuais. Por último, cuantificarase, no caso do galego, o tipo de lingua empregado para medir a incidencia na PL doutras correntes que a normativa oficial.

2. *A Paisaxe Lingüística: o concepto e os antecedentes*

Landry e Bourhis, nun estudo pioneiro sobre os usos lingüísticos escritos no espazo público de Quebec, definiron o concepto da *Paysage Linguistique* como “the visibility and salience of languages on public and commercial signs in a given territory or region” (Landry e Bourhis, 1997: 23). A partir del, publicouse nas últimas décadas un crecente número de estudos deste tipo en diferentes contextos arredor do mundo. Seguindo esta liña de investigación, neste traballo empregamos o termo PL para referírmonos aos usos lingüísticos en todo texto escrito visible no espazo público. O concepto de “espazo público” está relacionado coa noción de “esfera pública”, promulgada especialmente por Habermas (1989), en tanto que mediadora entre as esferas goberamental e privada. Aquí, seguindo a Ben-Rafael (2009: 40), utilizamos o termo “espazo

público” para referírmonos a un espazo físico accesible á toda a comunidade (e por tanto a rúas, prazas, parques públicos, etc.).

Aínda que as orixes do estudo da PL se remontan máis atrás (véxase os traballos de Tulp, 1978, de Spolsky e Cooper, 1991 e Calvet, 1990), é nos últimos quince anos cando este enfoque empeza a desenvolverse e a xerar máis interese investigador. Por riba dalgunhas diverxencias de detalle da metodoloxía empregada, na inmensa maioría dos estudos sobre a PL, séguese a definición establecida por Landry e Bourhis:

The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban agglomeration (Landry e Bourhis, 1997: 25).

Dentro dos estudos da PL realizados arredor do mundo, obsérvanse varias correntes. Por un lado, levouse a cabo unha serie de investigacións centradas nos efectos da globalización e no multilingüismo en grandes metrópoles (véxase Backhaus, 2006, 2007 sobre Tokyo; Huebner 2006, sobre Bangkok; Leeman e Modan 2009 e Yanguas 2009, sobre Washington DC; Papen 2012, sobre Berlín, entre outros). Por outro lado tamén se ten empregado esta metodoloxía para dar conta da situación de linguas sen Estado que conviven con linguas estatais como os casos do bretón e o corso (Blackwood 2011), o saami, kven e meänkieli (Pietikäinen *et al.* 2011) e o galés (Coupland, 2012).

Xa desde o primeiro momento, Landry e Bourhis distinguiron entre os sinais comerciais “privados” e os “gubernamentais”. Máis tarde, Ben-Rafael *et al.* (2006) aplicaron á PL os xa coñecidos termos *top-down* (“desde arriba”) e *bottom-up* (“desde abaixo”) no contexto das relacións entre diferentes grupos etnolingüísticos en Xerusalén, e a maioría de investigadores deste ámbito seguen unha clasificación deste tipo. Outro foco de atención investigadora baséase noutra distinción: as funcións informativa (ou denotativa) e simbólica (connotativa) na PL (Landry e Bourhis, 1997: 25). Estes autores postularon que, ademais da función simplemente informati-

va que pode ter unha lingua na PL, esta tamén pode ter unha función simbólica que revela relacións sociais de poder.

Mentres este enfoque se centra na sociedade que alberga e crea a PL, outros traballos centráronse no uso de linguas de fóra da comunidade obxecto de estudo. Moitos fixéronse na globalización e o inglés como lingua de comunicación internacional. Isto inclúe, por unha banda, o uso do inglés como *lingua franca* no turismo para comunicarse con viaxeiros de diversas nacionalidades (véxase, por exemplo, Bruyl-Olmedo e Juan-Garau, 2009) e, por outra banda, tamén abarca o uso do inglés (e doutras linguas estranxeiras) como linguas de prestixio na publicidade, facendo uso do seu valor connotativo, aínda que o público meta non entenda estas linguas. No primeiro dos casos, o uso restrínxese a zonas con presenza de turistas, mentres o segundo se aprecia en usos comerciais de todo tipo. Nos dous casos o uso destas linguas na PL non é representativo da comunidade, do lugar e os seus usos lingüísticos.

Outra perspectiva interesante é a concepción da PL como un espazo de loita, un lugar cheo de sinais (nalgúns casos trátase dunha paisaxe moi densa) onde os autores compiten para incidir ou destacar nela. Neste sentido é interesante un cadro teórico como o de Goffman (1963, 1981) e o seu principio da “presentación da persoa”, que pode servir para explicar a forma en que os autores loitan por marcar a diferenza e xestionar a súa imaxe na PL.

Por último, a PL tense descrito como un “barometer of the relationship between language and society” (Huebner 2009: 84). Outros autores sinalaron que é aínda máis importante ca iso. A PL, á vez que nos fala sobre a sociedade, tamén inflúe nela. Landry e Bourhis concluíron que, ademais de indicar a vitalidade dunha lingua, a PL tende a autorreproducirse, xa que certos usos convértense nos non-marcados e outros en marcados, e a presenza ou a ausencia dunha lingua na PL pode influír na cidadanía cando fai a súa achega á PL. Estes autores atoparon unha relación significativa entre a PL percibida e os usos noutros ámbitos, incluídos os usos orais coa familia ou amigos (Landry Bourhis 1997: 45).

2.1. *Estudios da PL no Estado español*

Se en Galicia a PL foi pouco estudada, debemos pór de relevo que noutros puntos do Estado español existen exemplos deste tipo de traballos desde hai tempo. En Cataluña existe unha serie de estudos que analizan os usos atendendo ao sector de actividade comercial (Solé, 1998; Leprêtre e Romaní 2000; Gasull e Ponsa 2003). Estes autores constataron “una situación encara prou negativa pel que fa a la situación normal de la llengua catalana” (Gasull e Ponsa, 2003: 20). En Valencia existe un traballo de Lado (2011) que analiza os efectos das políticas lingüísticas implantadas nas últimas décadas sobre a presenza do valenciano na PL de Gandía e Valencia, e conclúe que as medidas tomadas para acadar a normalización neste ámbito non se ven reflectidas na realidade. Cenoz e Gorter (2006), pola contra, concluíron que as políticas de normalización na PL influíron positivamente na PL vasca, logo de comparar a situación do vasco e do frisón nas PL de Donostia e de Leeuwarden-Ljouwert (Holanda), respectivamente. Castillo e Sáez (2011) levaron a cabo os primeiros estudos deste tipo en Madrid, sobre todo desde a perspectiva do multilingüismo no contexto dos fluxos migratorios recibidos nas últimas décadas e do turismo.

En Galicia, fronte ao que acontece nestoutros puntos do Estado español, ata os últimos catro anos non se estudou o multilingüismo desde esta perspectiva. A primeira en facelo foi Dunlevy (2009, 2012), quen atopou unha PL institucional formada por capas, onde as políticas lingüísticas levadas a cabo nas últimas décadas foran deixando a súa marca, mais sen borrar de todo a presenza de elementos máis antigos. Atopou, tamén, diferenzas segundo a zona de análise, cunha presenza do galego pouco inferior á do español en Cee, pero moi inferior na cidade da Coruña. A presenza doutros idiomas europeos era moi baixa e estaban orientados a conferir algún valor connotativo ao produto anunciado (no caso dos sinais monolingües) ou a informar a visitantes de fóra (no caso dos sinais plurilingües). O segundo traballo sobre a PL galega realizouno López Docampo (2011a, 2011b) na cidade de Pontevedra. Distingue entre os sinais da Administración pública (onde predomina o galego) e os comerciais (con predominio do español) e salienta, ademais, o alto grao de in-

corrección no uso do galego na PL, que, xunto coa posición subordinada que xeralmente ocupa esta lingua na PL respecto ao español, contribúe ao seu desgaste.

Despois de repasar estes antecedentes, fíxose como obxectivo deste traballo cuantificar o reparto dos dous idiomas oficiais na PL compostelá, coa intención de facer unha lectura sobre a relativa vitalidade neste ámbito do galego e do español.

3. Contextualización

3.1. Santiago de Compostela

A cidade é a capital política e administrativa de Galicia, e un centro universitario e relixioso importante. A súa actividade económica está concentrada no sector dos servizos, principalmente o turismo, a Administración pública e a Universidade, e isto condiciona a demografía dos seus 95.200 habitantes. Tamén ten unha poboación duns 27.885 estudantes (no curso 2011-2012, segundo datos da Área de Calidade da propia universidade) procedentes de todo o territorio galego. Segundo o Instituto Nacional de Estatística (INE), Santiago de Compostela recibiu no ano 2011 un total de 544.312 viaxeiros; sorprendente cifra se a comparamos coa poboación permanente, cinco veces inferior. Aínda que a maior parte dos viaxeiros corresponden a residentes doutros territorios do Estado español, o número de visitantes estranxeiros ascende aos 220.139. Dos turistas recibidos, unha parte importante son peregrinos (183.000 no 2011, segundo a Oficina do Peregrino), dos cales máis que a metade (o 53%) proveñen doutras comunidades autónomas españolas, seguido de alemáns (o 9%), italianos (7%), portugueses (5%) e franceses (4%).

En canto aos posibles efectos da inmigración na composición dos residentes composteláns, segundo o INE apenas o 4,4% dos empadroados son doutra nacionalidade distinta á española², e

---

² Aínda que coidamos que se subestiman o número de estranxeiros residentes na cidade, pois só dan conta dos empadroados, non deixa de indicar que a inmigración ten unha incidencia relativamente baixa nesta cidade.

esta mesma fonte evidencia que da pouca inmigración que recibiu Compostela, a maioría son falantes do portugués ou do español, sendo os marroquís e os chineses as excepcións máis importantes.

Para completar esta contextualización, é importante tratar os usos lingüísticos que o *Mapa Sociolingüístico de Galicia* revela para esta cidade. Estes usos están cerca da media galega, cun 42% dos enquisados (entre 15 e 54 anos) que declara empregar máis o galego ca o español (fronte a un 39% ao nivel de Galicia) e un 57% afirma empregar máis o español ca o galego (o 61% en Galicia). Só un 0,5% afirma ter outra lingua distinta como a habitual. Compostela é atípica en tanto que concello de máis de 50.000 habitantes, pois as cidades galegas tenden a mostrar máis predominio do español, fronte aos municipios máis pequenos (o rural). Nos concellos de máis de 50.000 habitantes a media de uso de máis español ca galego alcanza o 76%. Polo tanto, Santiago, malia ser cidade, e capital, presenta costumes lingüísticos máis típicos dun municipio máis pequeno.

	Lingua habitual (%)				
	Só galego	Máis galego	Máis español	Só español	Outras
Compostela	13,27	28,86	37,15	20,23	0,50
Media en Galicia	15,81	22,55	35,33	25,83	0,48
Media para concellos > 50.000 habitantes	6,21	17,57	40,06	35,62	0,54

Figura 1: Comparación dos usos lingüísticos en Compostela e o resto de Galicia na poboación de 15 a 54 anos (Fonte: MSG-04)

3.2. *A mostra*

A escolla das rúas e prazas para a recollida de datos fíxose procurando que resultase representativa da cidade, e tamén que dese conta da variación posible entre as súas diferentes zonas. Neste sentido, a mostra comprende datos das zonas vella e nova da cidade. A primeira representa o espazo máis turístico (e punto de encontro de peregrinacións) e de máis pequeno comercio, mentres a segunda é a zona máis comercial, cunha alta presenza de grandes cadeas téxtiles. Recollemos datos da zona vella: a praza do Obradoiro, a rúa do Franco (aprox. 400m), a rúa do Vilar (260m) e o tramo rúa das Orfas - rúa da Caldeireira - rúa do Preguntoiro (500 m); e da zona nova: a Praza Roxa, a Praza de Galicia e a rúa da República de El Salvador (550 m)³.

3.3. *Marco lexislativo*

O Estatuto de Autonomía no seu artigo 5, establece que a lingua propia de Galicia é o galego, confire aos poderes públicos galegos a responsabilidade de garantiren “o uso normal e oficial dos dous idiomas” oficiais, e regula a súa competencia exclusiva na promoción do galego. O papel dos poderes públicos na defensa dos dous idiomas confírmao A Lei de Normalización Lingüística, que tamén establece que estas responsabilidades non só lle corresponden á Administración autonómica, senón tamén aos concellos (art. 4.1). Tamén marcará, aínda que dunha forma progresiva e en moitos casos moi lentamente, a PL galega ao establecer, no seu artigo 10.1, que a única forma oficial dos topónimos é a galega. O que non fai esta lei, á diferenza da lei catalá de política lingüística, por exemplo, é regular deberes para o comercio privado, senón que se centra exclusivamente nas diferentes administracións públicas. No 2004 aprobouse no Parlamento galego o Plan Xeral de Normalización, co obxectivo, entre outros, de conseguir para a lingua galega máis funcións e máis espazos de uso e introducir na sociedade a oferta positiva de atender a cidadanía ou a clientela en galego.

---

³ Distancias obtidas a través de Google Maps

A nivel municipal, a ordenanza xeral que regula o uso do galego na administración municipal establece que os rótulos e sinalizacións dos edificios e servizos públicos e da rede viaria serán redactadas en galego. O concello tamén ten un Plan Xeral de Normalización Lingüística que vai máis alá de regular os usos do concello, pois ten como obxectivos a normalización no conxunto da sociedade compostelá e implicar no proceso de normalización lingüística as entidades públicas e privadas. Fíxase, entre outros obxectivos, potenciar unha maior presenza do galego na imaxe corporativa das empresas e é dentro deste marco que o concello ten programadas actividades de dinamización, moitas veces coa colaboración de entidades externas ao concello, como a distribución nos establecementos de soportes publicitarios en galego.

4. Metodoloxía

A recollida do material fotográfico levouse a cabo nos meses de xaneiro e febreiro de 2012 e deu un total de 2.288 textos. Destes, o 59% corresponden á zona vella e o 41% á zona nova. Na zona vella, á Praza do Obradoiro pertencían uns 51 textos (o 2,23% do total), á Rúa do Franco o 16,26%, á Rúa do Vilar o 16,35% e ao tramo Orfas-Caldeirería-Preguntoiro o 24,26%. No que se refire á zona nova, a distribución dos sinais comprendidos no noso corpus foi a seguinte: na Praza Roxa o 6,64% do corpus total; na Rúa República de El Salvador o 25,74% e na Praza de Galicia o 8,52%. A inmensa maioría dos sinais incluídos no estudo eran de autoría privada (o 87,3%), sendo tan só o 10,3% de autoría institucional. Ademais, o 2,5% foron clasificados como de tipo mixto.

		Número de sinais		
	Rúa ou praza	Privados (%)	Institucionais (%)	Número total
Zona nova	Pr. de Galicia	162 (83%)	33 (17%)	195
	Républica de El Salvador	532 (90%)	57 (10%)	589
	Pr. Roxa	149 (98%)	3 (2%)	152
	TOTAL	843 (90%)	93 (10%)	936
Zona vella	Obradoiro	8 (16%)	43 (84%)	51
	O Franco	337 (91%)	35 (9%)	372
	Vilar	314 (84%)	60 (16%)	374
	Orfas-Caldeireira-Preguntoiro	495 (89%)	60 (11%)	555
	TOTAL	1154 (85%)	198 (15%)	1352
	TOTAL GLOBAL	1997 (87%)	291 (13%)	2288

Figura 2: Distribución da mostra por lugar e autoría

Escribía Gorter en 2006 que a metodoloxía para a investigación da PL “still has to be developed further” (Gorter 2006a: 2) e a día de hoxe os diferentes investigadores non converxeron aínda nunha metodoloxía común. Ante a falta dun consenso que facilite a comparación entre estudos, concordamos con Edelman en que o importante é sermos explícitos en canto a estas decisións metodolóxicas (2009: 153).

Seguimos a definición de Backhaus (2007) do sinal como “calquera texto escrito no espazo público que teña un marco espacial definible”, fronte a outras perspectivas como Cenoz e Gorter (2006), quen consideraron todos os textos visibles nun mesmo local como un só texto. Este método sería inadecuado para os nosos obxectivos ao redundar na simplificación dun conxunto de textos cunha pluralidade de autorías e unha alta tendencia ao multilingüismo nunha soa unidade. Excluimos tamén, como xa vén sendo habitual en traballos deste tipo, os textos non fixos (publicidade nos taxis e autobuses, roupa de transeúntes, etc.). A diferenza doutro estudo da PL galega de López Docampo (2011b), non excluimos os textos ilexibles a máis de metro e medio de distancia, pois quixemos dar conta tamén dos usos dos

cidadáns cando colocan na PL anuncios pequenos (do tipo “ofrécese”, “búscase” etc.), que xeralmente son textos cun tamaño de letra pequeno.

Dividiremos o corpus en textos “institucionais” e “privados”, e de autoría “mixta” (privados pero con achega institucional clara como o patrocinio e logotipo dalgunha institución pública). Dentro destas categorías, tamén se gravará o tipo de institución ou sector privado en cada caso.

Posto que moitas palabras teñen formas coincidentes en moitas linguas do noso contorno, e particularmente entre o galego e o español, tamén foi necesaria a clasificación dun bo número de textos como “ambiguos”. Tamén convén ter en conta que a ambigüidade ás veces é unha escolla deliberada en contextos bilingües (véxase Baxter, 2011).

Aínda que a maior parte da presenza dos nomes propios na PL non obedece a eleccións lingüísticas (topónimos, apelidos etc.) non se desbotan do corpus porque teñen un impacto notable sobre a PL experimentada. En canto ao problema suscitado pola identificación das linguas concretas ás que pertencen, seguimos os mesmos criterios de clasificación que López Docampo (2011b: 12) en Pontevedra: primeiro atendendo a criterios lingüísticos, e despois a criterios étnicos ou antropolóxicos. Se tras aplicar esta sistematización non é posible resolver a súa clasificación, márcase como ambiguo.

No caso dos sinais con presenza de máis dunha lingua, clasificámoslos segundo o tipo de disposición da información e pola lingua predominante. Para iso, pártese da clasificación proposta por Reh (2004), para distinguirmos tres grupos: 1) as traducións “duplicadas” onde as diferentes linguas presentan a mesma información 2) as “complementarias” onde as dúas linguas presentan información diferente e 3) as traducións onde unha parte da información —pero non toda— está presente nas diferentes linguas (que chamamos “fragmentadas”).

Imaxe 1: De esquerda a dereita unha disposición duplicada, complementaria e fragmentada

Para determinar a relativa prominencia das linguas presentes na PL, démoslles prioridade ás características gráficas, como o tamaño da letra ou cores que fan que unha lingua destaque sobre a(s) outra(s), seguindo a Huebner (2006) e despois á *place semiotics* de Scollon e Scollon (2003). Segundo este último criterio será a lingua predominante (na nosa cultura) a que aparece arriba e/ou á esquerda.

5. Análise dos datos

No caso dos sinais monolingües, a lingua maioritaria, con máis presenza que todas as demais linguas xuntas, é o español (Figura 3), mentres que o galego é escollido nun número que non chega

á metade da cifra do español. O alto número de textos clasificados como ambiguos atribúese ás similitudes entre linguas e a natureza da PL (textos moi curtos), pero nun contexto de tal predominio do español tamén podemos afirmar que estes textos ambiguos serán percibidos, na súa maioría, como español. Este efecto non fai senón amplificarse cando recordamos que a metodoloxía escollida e descrita no apartado 4 nos levou a clasificar como galego moitos nomes propios con presenza na PL como Obradoiro (criterio lingüístico) ou mesmo Adolfo Domínguez (criterio étnico/antropolóxico) cuxa clasificación como galego pasaría moitas veces desapercibida (e nalgúns casos mesmo resulta discutible), de modo que estes resultados deben entenderse como xenerosos coa presenza do galego. A terceira lingua con máis presenza é o inglés, aínda que non acadada o 3%, e despois relaciónase unha serie de linguas cunha presenza anecdótica.

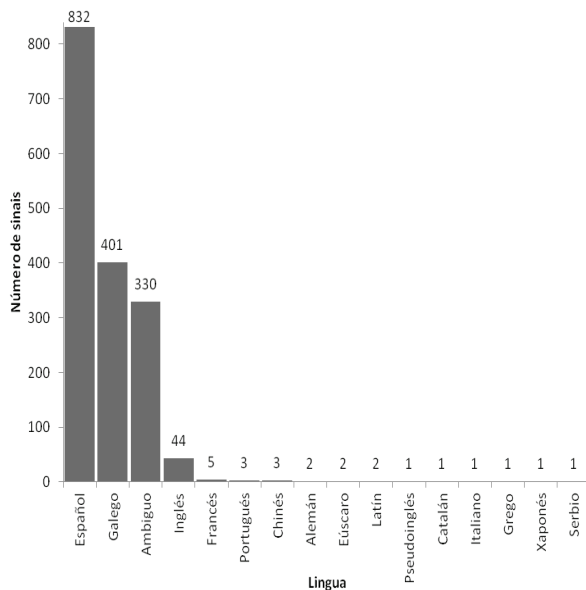

Figura 3: Distribución das linguas en sinais monolingües

Ao comparar estes resultados cos dos outros dous estudos realizados sobre a PL galega, vemos que a tendencia global é a mesma (predominio importante do español sobre o galego e relativamente pouca presenza doutras linguas). Porén, o grao de predominio do español era incluso maior noutros estudos, que atoparon, nas

ciudades de Pontevedra e da Coruña, unha ratio do 80% sobre o 20% aproximadamente a favor do español (Docampo, 2011b; Dunlevy, 2012). Pola contra, os nosos resultados contrastan cos obtidos por Dunlevy en Cee, quen atopou máis sinais en galego ca en español. Aínda séndomos conscientes da dificultade das comparacións entre estudos da PL (polas diferenzas metodolóxicas), polo que sabemos destes dous estudos non parecería demasiado atrevido concluír que a PL compostelá é algo menos desfavorable para o galego ca as pontevedresa e coruñesa, aínda que moito menos favorable ca a de Cee.

No caso dos sinais plurilingües, observamos que o español segue a ser a lingua con máis presenza, pero cunha menor diferenza, fronte ao galego e ao inglés. As diferenzas aquí son menores porque en ningún destes sinais estas lingua aparecen soas, senón que sempre están acompañadas dalgunha outra.

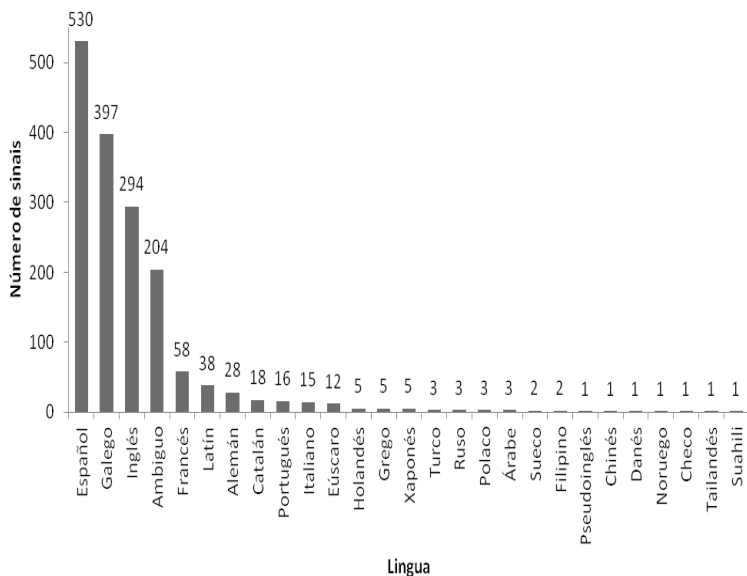

Figura 4: Presenza das linguas en sinais plurilingües

Centrándonos exclusivamente naqueles textos bilingües español-galego, seguindo os criterios establecidos no apartado 4 constatamos un predominio do español do 80%, semellante ao encontrado en Pontevedra (López Docampo 2011b: 27) e que reforza os datos negativos xa descritos en canto á vitalidade do galego.

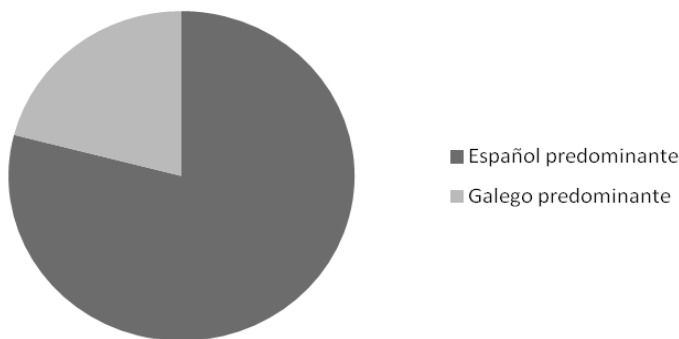

Figura 5: Relacións de predominio entre o galego e o castelán en sinais bilingües

5.1. *As paisaxes lingüísticas institucional e privada*

Sinalaban Landry e Bourhis (1997: 27) que “in some cases, the language profile of private signs and government signs may be quite similar and thus contribute to a consistent and coherent linguistic landscape. There are instances, however, in which the language of private signs is quite discordant with the language profile of government signs”. Os nosos resultados son claramente do segundo tipo, posto que revelan tendencias diverxentes dependendo de se a autoría do texto é institucional ou privada. Nos sinais monolingües privados medra o dominio do español comparado co observado no conxunto dos sinais monolingües, pois acada case o 60% e o galego queda nun 17% (fronte ao 51% e 24%, respectivamente para todos os monolingües). A dimensión desta diferenza é interesante dado que non corresponde cos datos fornecidos polo *Mapa Sociolingüístico de Galicia*, comentados no apartado 4.1, que indicaban que un 42% dos composteláns entre os 15 e 54 anos usan só ou principalmente o galego. O número de sinais en inglés é o mesmo que nas cifras globais, e a porcentaxe medra unhas décimas porque non aparece ningunha lingua estranxeira nos textos institucionais ou mixtos.

Nos textos institucionais o predominio é o inverso: a maioría (73%) están en galego e o 12% en español (cun 15% que non se puido atribuír de forma inequívoca a algunha destas linguas). Este

contraste non é sorprendente cando consideramos o imperativo legal que obriga as institucións a fomentaren o uso do galego (apartado 3.3). Os textos mixtos, que contan cunha presenza moito menor na nosa mostra, revelan unha tendencia máis parecida aos textos institucionais ca aos privados (con incluso máis predominio do galego, que acada o 87%). As demais linguas están totalmente ausentes da PL institucional.

	Sinais privados	Sinais institucionais
Español	57%	12%
Galego	17%	73%
Inglés	3%	-
Outras	2%	-
Ambiguo	21%	15%

Figura 6: Distribución dos sinais monolingües privados e institucionais

No que se refire á actividade do comercio privado, existen algúns sectores cunha presenza do galego nula: aluguer/venda de vehículos, antigüidades, grupos de música, beleza, anuncios de cerralleiros/electricistas/fontaneiros, clases particulares, compra de ouro, construtores/promotores, estancos, medios de comunicación, organización de eventos, supermercados e grandes superficies, papelería/reprografía e perfumerías. Destes grupos destacamos o sector da beleza, que no estudo de López Docampo (2011b) da PL de Pontevedra tamén figuraba como o sector con máis predominio do español fronte ao galego, e perfumerías, estancos e medios de comunicación, que se asemellan aos sectores denominados perfumerías, prensa e produtos audiovisuais no estudo de Gasull e Ponsa (2003) en Barcelona, e que tamén destacaron como sectores con ausencia do catalán. Os sectores privados atípicos (por mostraren a tendencia oposta á xeral) son os anuncios de concertos e teatro, xoguetes, alimentación, asociacións e ONG, librerías/prensa, mensaxes políticas e seguridade. Estes resultados recordan a notable presenza sinalada por Gasull e Ponsa (2003) do catalán nos sectores de “cooperación” (equivalente á nosa categoría “ONG”) e alimentación. As mensaxes

políticas da nosa mostra eran sobre todo textos non oficiais (graffiti, adhesivos e carteis de movementos cidadáns), e o uso do galego nestes casos podería entenderse en moitos casos como o que Spolsky denomina un “symbolic assertion of the public space” (Spolsky, 2009: 34).

Seguimos a Landry e Bourhis, ao distinguir entre as funcións informativa e connotativa das linguas na PL e observamos que, alén dos nomes propios e das marcas comerciais, a inmensa maioría dos usos de linguas estranxeiras⁴ pódense achacar a cuestións connotativas de valores que se asocian coas linguas, sen importar que o contido da mensaxe sexa entendido ou non. Os sectores cunha presenza máis importante doutras linguas son o das bebidas, chocolatería/tendas de lambonadas, e servizos financeiros. Nestes últimos sectores o uso de linguas estranxeiras (case sempre o inglés) acada o 20%, e neste sentido concluímos que o inglés e outras linguas europeas poden ter connotacións de internacionalismo, e de modernidade, xuventude ou sofisticación.

Imaxe 2: Uso da función connotativa do inglés en textos monolingües

Á diferenza doutros estudos sobre a PL en España e no mundo hispano-falante (Castillo e Saez 2011; Yanguas 2009; Franco-Rodríguez 2008), atopamos moi pouca incidencia da inmigración (coa excepción anecdótica duns sinais monolingües en chinés que tiñan unha función claramente informativa). Esta situación non é

---

4 Estas inclúen todas que non sexan o galego nin o español, incluída unha categoría que denominamos “pseudo inglés” coa intención de dar conta do emprego de características típicas do inglés (“xenitivo saxón”, palabras rematadas en -ing, etc.) pero sen chegar a ser inglés.

sorprendente cando comparamos a relativamente baixa presenza de inmigrantes no padrón municipal (apartado 3.1).

No que se refire á PL institucional, as institucións que non seguen o padrón xeral para este tipo de sinal, e que teñen unha presenza importante do español, son as relixiosas e estatais (Correos, Goberno de España, etc.) fronte ás municipais e autonómicas. No caso das institucións relixiosas e as sociedades estatais e entidades públicas, o español chega incluso a predominar sobre o galego. Aínda que a Igrexa non é unha institución puramente galega, é significativo que, nos textos relacionados coa catedral da capital de Galicia, adoite preferirse o español en detrimento do galego.

Outro resultado interesante neste sentido é o caso das asociacións. O 96% dos textos así clasificados corresponden a asociacións de empresarios (Compostela Monumental, Asociación de Empresarios de Hostelería, Agrupación de Comerciantes de Santiago, etc.). A pesar de seren organismos privados (clasificados como tal para esta análise), diferéncianse doutros establecementos privados por teren unha natureza a medio camiño entre estes e as institucións públicas. No caso das asociacións, observamos que a presenza do galego se incrementa respecto á media xeral para o comercio privado (31% fronte ao 17%) e se se exclúe este sector da análise dos textos monolingües privados, a presenza do galego redúcese ao 15%. Esta situación pode ter diversas causas, como as condicións das subvencións recibidas por estes organismos, pero tamén apuntan a unha sorte de diglosia invertida, onde o galego se percibe como lingua máis apta para as comunicacións “en asociación” a diferenza de cando o empresario rotula o propio negocio. Estaríamos ante a que Miquel Siguan denominou “diglosia cruzada” (2001: 34), unha situación “en la que, desde determinadas perspectivas, una de las lenguas es la más prestigiosa, mientras que desde otras perspectivas la más prestigiosa es la otra”.

5.2. A Paisaxe Lingüística das zonas nova e vella

Do mesmo xeito que existe un contraste marcado entre os textos privados e institucionais, as diferentes zonas estudadas tamén

amosan PL diverxentes. A presenza de sinais monolingües privados en galego é case o dobre (en termos porcentuais) na zona vella ca na zona nova, mentres a presenza de sinais monolingües en español baixa. Dada a composición da mostra, onde os textos da zona nova constitúen tan só o 41%, podemos concluír que se a mostra estivese máis equilibrada entre as dúas zonas, os resultados globais serían aínda menos favorables para o galego.

	Zona vella	Zona nova
Español	49%	66%
Galego	21%	12%
Outras	5%	5%
Ambiguo	25%	17%

Figura 7: Distribución das linguas nos sinais monolingües privados das zonas nova e vella

Esta diverxencia explica, en parte, a máis alta concentración na zona vella de institucións e sectores propicios á presenza do galego, pero este factor non explica toda a variación. No mesmo sector comercial da roupa, por exemplo, o 20% dos textos monolingües na zona vella están en galego, mentres na zona nova estes non pasan do 8%. Mentres as grandes cadeas adoitan colocar materiais distribuídos de forma centralizada e non reflicten o feito de estaren localizadas en Galicia, no material de elaboración propia do pequeno comercio é menos infrecuente o uso do galego (Imaxe 3).

Imaxe 3: Carteis de elaboración propia na zona vella fronte a material distribuído por todo o Estado nunha cadea da zona nova

Tamén inflúe nesta situación un máis alto uso na zona vella do galego pola súa función connotativa. Son frecuentes, especialmente no sector da restauración, nomes de locais en galego con connotacións do autóctono e enxebre, e de produtos locais de calidade, aínda que este uso do galego non se estenda ao resto da comunicación exterior (Imaxe 4).

Imaxe 4: Uso do galego polo seu valor connotativo en nomes de bares e restaurantes, aínda que outras mensaxes vaian en español

Cómpre recordar aquí que a zona vella representa a Compostela como centro turístico e de peregrinación (apartado 3.1). En canto ás linguas estranxeiras, as diverxencias entre a Compostela turística e a máis comercial non consisten tanto na frecuencia de uso destas linguas, que se encontran no mesmo 5% nas dúas zonas, senón na función deste uso (observamos aquí que o uso na zona vella de linguas estranxeiras responde a unha función informativa, destinado a turistas estranxeiros, mentres que o uso na zona nova de linguas estranxeiras vén dado polo seu valor connotativo) e na disposición da información nos textos plurilingües.

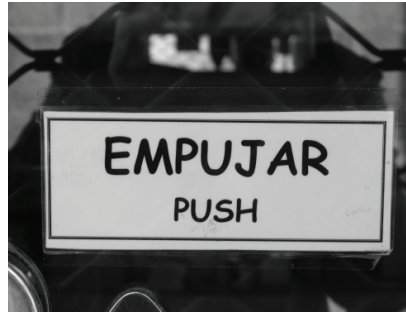
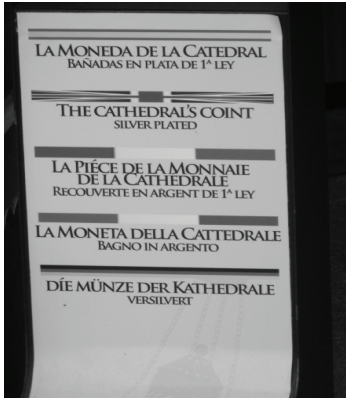
A introdución de linguas estranxeiras na zona nova dáse case exclusivamente (nun 92%) en forma de tradución complementaria (apartado 4), mentres que na zona turística sobe ao 23% a presenza das traducións duplicadas e as fragmentadas; a tendencia invértese por completo no Obradoiro (espazo turístico por excelencia), onde predominan as duplicadas e fragmentadas sobre as complementarias (Figura 8).

	Franco	Obradoiro	Orfas- Caldeirería- Preguntoiro	Vilar	Zona vella	Praza Galicia	República de El Salvador	Praza Roxa	Zona nova
Duplicada	2,00	15,38	3,29	7,48	4,27	2,13	0,66	5,41	1,69
Comple- mentaria	77,33	23,08	88,82	66,36	77,01	93,62	94,08	78,38	91,53
Fragmentada	20,67	61,54	7,89	26,17	18,72	4,26	5,26	16,22	6,78
	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Figura 8: Distribución por rúa e zona dos diferentes tipos de disposición da información plurilingüe (porcentaxes)

Deste modo o uso das diferentes linguas e a súa disposición permiten indexar o espazo público como máis comercial ou máis turístico.

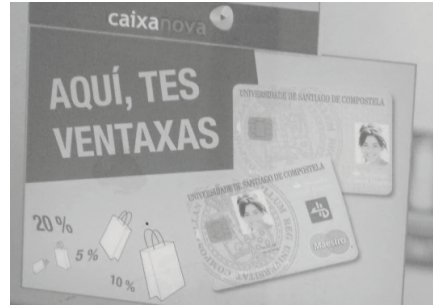
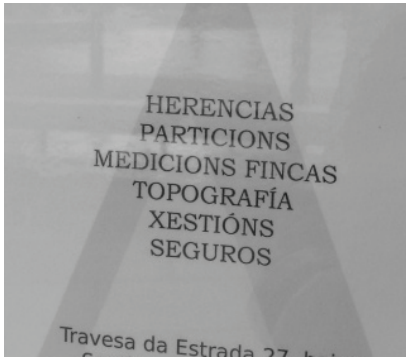
Imaxe 5: Uso de traducións duplicadas na zona vella

5.3. Análise do galego escrito

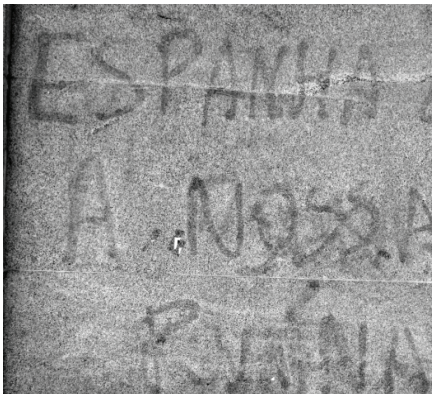
Tipo de galego	Número de textos	Porcentaxe
Normativo	460	58
Normativo pero con erros ou interferencias	39	5
Reintegracionista	12	1
Insuficiente texto para o determinar	287	36

Figura 9: Tipo de galego en sinais con presenza desta lingua

Na *Figura 9* obsérvase que a opción reintegracionista é moi minoritaria, sendo máis frecuentes os intentos de escribir seguindo a norma oficial, pero cometendo algún erro, sobre todo en forma de castelanismos (imaxe 6).

Cabe destacar que o galego de corrente reintegracionista está totalmente ausente da PL institucional, limitándose a determinados sectores dos textos privados (mensaxes políticas e asociacións). Na Imaxe 7 móstranse dous exemplos.

Imaxe 7: Galego reintegracionista na PL de Compostela

6. *Conclusión*

Este estudo da PL compostelá revela a presenza de Paisaxes Lingüísticas, en plural, que pouco teñen que ver entre si. Ao igual ca en moitos estudos da PL, atopamos diferenzas importantes dependendo de se a autoría do texto é institucional ou privada, e segundo as zonas da cidade.

En todo caso, as cifras son pouco alentadoras para o galego e demostran que neste ámbito en concreto o galego segue a ser unha lingua minorizada (soamente o 17% dos textos monolingües comerciais están escritos nese idioma), en contacto con outra lingua, relativamente moi forte. Baseándonos nos datos do MSG-04, podemos concluír, ademais, que os datos obtidos mostran que a PL non reflicte os usos declarados dos composteláns noutros ámbitos, e que, en consecuencia, este é un ámbito especialmente dominado polo español.

Esta situación ten implicacións moi importantes en canto á vitalidade actual da lingua galega, e polo tanto pode anticipar o seu futuro. A relación significativa atopada por Landry e Bourhis entre a PL experimentada e os subsecuentes usos lingüísticos demostra que este é un ámbito que debería ser tido moi en conta polos planificadores lingüísticos.

O obxectivo do noso estudo era achegar datos para unha descrición da situación real e non pretende ofrecer unha serie de medidas concretas para solucionar este problema. Non obstante, algúns dos datos que se achegan apuntan a algunhas consideracións que poden ser relevantes se queremos normalizar este ámbito. Unha das tendencias máis significativas é a diferenza entre os sinais institucionais e os privados. A alta presenza do galego na PL institucional explícase, en gran medida, polo imperativo legal que ten a Administración en canto ao uso e promoción da lingua propia. Neste contexto, a cidadanía tende a ser esixente coa Administración e crítica cando algunha institución galega non cumpre con este deber ao empregar o español na súa comunicación coa sociedade galega, ou cando emprega un galego cheo de interferencias e erros. Así e todo, o que revela este estudo é que, mentres os usos das institucións

tamén son mellorables, o problema non radica nelas, senón nos usos da cidadanía e as empresas privadas, e parece ser alí onde se terían que centrar os esforzos para normalizar a presenza do galego neste ámbito.

Entre as medidas que se poderían tomar está o reforzo da lexislación no referente ao uso do galego na rotulación tal e como acontece en Cataluña, o cal obrigaría as grandes empresas a mostrar a mesma consideración co galego que teñen con algunhas outras linguas do Estado. De acordo con Landry e Bourhis (1997), sería de esperar que unha medida así teña efectos positivos para a visibilidade e prestixio da lingua, ao tempo que animaría a cidadanía a facer un maior uso do galego neste e noutros ámbitos da vida cotiá.

Se non se adoptan medidas neste sentido, que parecen moi improbables a curto prazo, parécenos que o papel do consumidor é clave. Grin (1994) afirma que os estados de indiferenza por parte da cidadanía proporcionan as condicións favorables para que unha PL monolingüe impere, mentres que unha resistencia forte á hexemonía da lingua dominante por parte de grupos minoritarios pode facer que as empresas se decaten da rendibilidade económica potencial de cambiar as súas prácticas lingüísticas e pasar a incluír unha lingua como o galego nos seus escaparates. Para remediar esta situación, cumpriría que os cidadáns nos comportásemos de xeito coherente coas actitudes que expresamos (cf. Ramallo e Doval, 1997), empregando a lingua propia nas nosas achegas á PL, e esixíndolles ás empresas que fagan o mesmo. Só así romperá a inercia que mantén, como demonstra este estudo, a presenza do galego na PL moi por debaixo dos usos diarios noutros ámbitos.

Referencias bibliográficas

- Backhaus, Peter (2006): “Multilingualism in Tokyo: A look into the linguistic landscape”, en: Durk Gorter (ed): *Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, 52-66.
- Backhaus, Peter (2007): *Linguistic landscapes: A comparative study of urban multilingualism in Tokyo*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters.
- Baxter, Robert Neal (2011): *Es la leche: O bilingüismo que aí vén*. <<http://www.terraetempo.com/artigo.php?artigo=1351&sccion=5>>
- Ben-Rafael, Eliezer *et al.* (2006): “Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel”, en: Durk Gorter (ed): *Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, 7-30.
- Ben-Rafael, Eliezer (2009): “A sociological approach to the study of linguistic landscapes”, en: Elana Shohamy and Durk Gorter (eds.): *Linguistic landscape. Expanding the scenery*. London: Routledge. 40-54.
- Blackwood, Robert J. (2011): “The linguistic landscape of Brittany and Corsica: a comparative study of the presence of France’s regional languages in the public space”, *French Language Studies* 21, 111-130.
- Bruyl-Olmedo, Antonio e Maria Juan-Garau (2009): “English as a lingua franca in the linguistic landscape of the multilingual resort of S’Arenal in Mallorca”. *International Journal of Multilingualism*, 6:4, 386 - 411.
- Calvet, Louis-Jean (1990). “Des mots sur des murs. Une comparaison entre Paris et Dakar”, en: R. Chaudenson (ed.) *Des langues et des villes (Actes du colloque international a Dakar, du 15 au 17 decembre 1990)*, Paris: Agence de cooperation culturelle et technique, 73-83.
- Castillo Lluch, Mónica e Daniel Martínez Sáez (2011): “Introducción al paisaje lingüístico de Madrid”, *Lengua y migración* 3:1, 73 - 88.

- Cenoz, Jason e Durk Gorter (2006): “Linguistic landscape and minority languages”, en Durk Gorter (ed.): *Linguistic Landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, 67-80.
- Cenoz, Jason e Durk Gorter (2009): “Language economy and linguistic landscape” en: Elana Shohamy and Durk Gorter (eds.): *Linguistic landscape. Expanding the scenery*. London: Routledge 55-69.
- Coulmas, Florian (2009): “Linguistic landscaping and the seed of the public sphere”, en: Elana Shohamy and Durk Gorter (eds.): *Linguistic landscape. Expanding the scenery*. London: Routledge, 13-24.
- Coupland, Nicholas (2012): “Bilingualism on display: The framing of Welsh and English in Welsh public spaces”. *Language in Society* 41, 1-27.
- Crystal, David (2000): *Language death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunlevy, Deirdre Adrienne (2009): *A sign of the times: language contact in the Galician linguistic landscape*. Trabajo de Fin de Máster. Trinity College Dublin.
- Dunlevy, Deirdre A. (2012): “Linguistic policy and linguistic choice: a study of the Galician linguistic landscape”, in Chirtine Hélot / Monica Barni / Rudi Janssens / Carla Bagna (eds.): *Linguistic landscapes, multilingualism and social change*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 53-68.
- Edelman, Loulou (2009): “What’s in a name? Classification of proper names by language”, en E. Shohamy and D. Gorter (eds.): *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. London: Routledge, 141-154.
- Ferguson, Charles (1959): “Diglossia”, *Word* 15, 325–340.
- Franco Rodríguez, José Manuel (2007): “El español en el Condado de Miami-Dade desde su paisaje lingüístico”, *Linred* 5. <http://www.linred.es-numero5_articulo_3.html>
- Gasull i Roig, Bernat e Gemma Ponsa i Vilamajor (2003): *La llengua en la publicitat al carrer de Barcelona a través dels opís*. Barcelona: Plataforma per la Llengua.

- Goffman, Erving (1963): *Behavior in public places: notes on the social organization of gatherings*. Nova York: Free Press.
- Goffman, Erving (1981): *Forms of talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Google Maps: <<http://maps.google.es/maps?hl=es&tab=wl>>
- Gorter, Durk (2006): *Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters.
- Grin, François. (1994): "The bilingual advertising decision", *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 15 (2-3): 269-292.
- Habermas, Jürgen (1989): *The Structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge: Polity Press.
- Huebner, Thom (2006): "Bangkok's Linguistic landscapes: Environmental print, codemixing and language change", in Durk Gorter (ed): *Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, 31-51.
- Huebner, Thom (2009): "A framework for the linguistic analysis of linguistic landscapes", en Shohamy / Gorter (eds.), 70-87.
- Iglesias Alvarez, Ana (2003): *Falar galego : "no veo por qué" : aproximación cualitativa á situación sociolingüística de Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Instituto Nacional de Estadística (INE): *Encuesta de ocupación hotelera* <<http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t11/e162eoh/a2011&file=pcaxis>>
- Instituto Nacional de Estadística (INE): *Padrón municipal* <<http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft20%2Fe260&file=inebase&L=0>>
- Lado, Beatriz (2011): "Linguistic landscape as a reflection of the linguistic and ideological conflict in the Valencian Community", *International Journal of Multilingualism* 8, 2, 135-150.
- Landry, Rodrigue e Richard Y. Bourhis (1997): "Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study", *Journal of Language and Social Psychology* 16, 23-49.
- Leeman, Jennifer / Grabrilla Modan (2009): "Commodified language in Chinatown: a contextualized approach to linguistic landscape". *Journal of Sociolinguistics* 13, 3, 332-362.

- Leprêtre Alemany, Marc e Joan M. Romaní Olivé (2000): “L’ús de les llengües a la publicitat exterior a Barcelona i a sis altres ciutats l’any 1999”, *Llengua i ús: revista tècnica de política lingüística* 17, 55-59.
- López Docampo, Miguel (2011a): *A paisaxe lingüística de Pontevedra: unha análise do espazo público*. Tralaballo de Fin de Máster. Univ. de Vigo.
- López Docampo, Miguel (2011b): “A Paisaxe Lingüística: unha análise dun espazo público galego”, *Cadernos de Lingua* 33, 5-35.
- Moreno Fernández, Francisco (2005): *Principios de sociolingüística y sociología del lenguaje*. Barcelona, Editorial Ariel.
- MSG-92 = Seminario de Sociolingüística da Real Academia Galega (1995): *Mapa sociolingüístico de Galicia*. Vol. II: *Usos lingüísticos en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- MSG-04 = González González, M. (dir.) et alii (2008): *Mapa sociolingüístico de Galicia 2004*. Vol. II: *Usos lingüísticos en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Oficina do peregrino: <http://www.peregrinossantiago.es/esp/wp-content/uploads/informes/peregrinaciones2011.pdf>
- Papen, Uta (2012): “Commercial discourses, gentrification and citizens’ protest: the linguistic landscape of Prenzlauer Berg, Berlin”. *Journal of Sociolinguistics* 16, 1, 56-80.
- Pietikäinen S. / P. Lane / H Salo / S. Laihiala-Kankainen (2011): “Frozen actions in the Arctic linguistic landscape: A nexus analysis of language processes in visual space” *International Journal of Multilingualism*, 8, 4, 277-298.
- Ramallo, Fernando e Gabriel Rei Doval (1997): *Vender en galego. Comunicación, empresa e lingua en Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Reh, Mechthild (2004): “Multilingual writing: a reader-orientated typology - with examples from Lira Municipality (Uganda)”, *International Journal of the Sociology of Language* 170, 1-41.
- Rodríguez, Francisco (1976): *Conflicto lingüístico e ideoloxía en Galicia*. Monforte: Xistral.
- Rojo, Guillermo (1981): “Conductas y actitudes lingüísticas en Galicia”, *Revista Española de Lingüística* 11, 2, 269-310.

- Scollon, Ron e Suzie Wong Scollon (2003): *Discourses in place: Language in the material world*. London: Routledge.
- Siguan, Miquel (2001): *Bilingüismo y lenguas en contacto*. Madrid: Alianza.
- Solé, Joan (1998): *La llengua de publicitat exterior a Barcelona l'any 1997*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Direcció General de Política Lingüística.
- Spolsky, Bernard (2009): “Prolegomena to a sociolinguistic theory of public signage”, en: Elana Shohamy e Durk Gorter (eds.): *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery*. London: Routledge, 25-39.
- Spolsky, Bernard. e Robert Cooper (1991): *The languages of Jerusalem*. Oxford: Clarendon Press.
- Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Calidade: *Datos e informes – USC*. <<http://www.usc.es/gl/servizos/calidade/informesdatos/uscifras.html> >
- Tulp, S. M. (1978): “Reklame en tweetaligheid: Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel”, *Taal en sociale integratie* 1, 261–288.
- Yanguas, Íñigo (2009): “The linguistic landscape of two hispanic neighborhoods in Washington D.C.”, *Revista Electrónica de Lingüística Aplicada* 8, 30-44.